

A DEVERBÁLIS NÉVSZÓKÉPZŐK SZINONIMITÁSÁNAK KÉRDÉSEI NYELVÜNK TÖRTÉNETÉBEN

T. SOMOGYI MAGDA

1. A deverbális névszóképzés a magyar szóképzési rendszer történetében

Alapnyelvi örökségnek tekinthetjük, hogy a kezdetben túlnyomórészt elemi, primér képzők multifunkcionálisak és poliszémikusak voltak. Ebből következik, hogy ugyanaz a képző járulhatott igéhez, névszóhoz, és képezhetett igét, névszót, sőt egy adott funkcion belül többféle „jelentést” is hordozhatott. Ha toldalékaink sorát végignézzük etimológiai szempontból, nagyon sok példát találunk a közismert állítás igazolására. Így például az *-l* nemcsak névszóból alkothat(ott) igét (*énekel, harmadol* stb.), hanem igéből névszót (*lepel, fonal* stb.), sőt cselekvő igéből műveltető igét (*forral, nevel* stb.). Gyakorító képzőként is funkcionált, bár ez már csak elhomályosult származékokban mutatható ki (*gyűlöl, tékozol, ül* stb.), továbbá ún. igésítő képzőként is gyakori és termékeny, amit a hangutánzó jellegű, valamint az idegen eredetű tövek melletti előfordulásai bizonyítanak (*csivitel, püföl, szkennel, landol* stb.). Ugyancsak széles skálán mutathatók be többek között a *-t* (*kéret, írat, irat, ért, tilt, teremt, sziget* stb.) vagy akár az *-m* (*öröm, alom, folyam, élem[edett]* stb.) formánszal alkotott gyakran már csak történetileg kielemezhető képzések is.¹

Az is közismert, hogy a példaként említett toldalékok az igeragozási rendszerben is megjelentek ragként, illetőleg jelként (az *-l* E/2.-ben, vö. *eszel, nézel, láttál, igyál, tudnál*; a *-t* a múlt idő jeleként, az *-m* E/1.-ben több ragozási sor élén is, vö. *alszom, kérem, tudtam, hozzam, látnám*). Ma ezeket a különböző morfológiai megvalósulásokat általában mint homonim toldalékokat kezeljük, és eredetmagyarázatukat a képző- és/vagy morfémahasadás problémakörébe utaljuk. Nem véletlen, hogy a toldalékok eredetét is tárgyaló ESz.-ban gyakran három, négy külön szócikkben találhatjuk meg az etimológiaiilag biztosan vagy valószínűleg összetartozó, de mára teljesen szétvált morfémaikat. (Vö. *-l¹*: igeképző, *-l³*: igei személyrag, *-l ~ -ly*: névszóképző; *-sz¹*: névszóképző, *-sz²* igei személyrag, *-sz³*: gyakorító igeképző stb.)

Az, hogy az ősmagyar kor folyamán már érvényesült a szófaji specializáció, lehetőséget ad arra, hogy a különféle formánsok viszonylag nagy számban és variációban való előfordulását a szófaji irányultság tekintetében is vizsgálhassuk. Nyelvünk vonatkozásában is igazolható az az általános nyelvészeti megfigyelés, hogy az igei alapú képzések a legváltozatosabbak. Már legkorábbi nyelvemlékeinkben meglehetősen gazdag

¹ A kérdéskör háttéréről részletesebben többek között vö. Bereczki 2003: 91–92; D. Bartha 1958; Szegfű 1991: 188, 225; T. Somogyi 1991: 620–621, valamint az UEW. és a MSzFgrE. idevonatkozó szócikkei.

példaanyag áll rendelkezésünkre ennek bemutatására, a névszóképzők tekintetében pedig különösen árnyalt kép tárul elénk.

1.1. A szóképzés és a szinonimitás

A következőkben a magyar nyelv története során adatolható deverbális névszóképzéseket abból a szempontból próbálom számba venni és rendszerezni, hogy mely képzők (vagy képzőbokrok) fordultak elő, illetőleg működtek párhuzamosan. Az áttekintés különböző problémákat vet fel, amelyeket természetesen csak egy-két jellemző példa segítségével szeretnék felvázolni, rámutatva a lehetséges vizsgálati irányokra.

A szinonimitás kérdése a szóképzésen belül többféleképpen is értelmezhető. Mindez összefügg azzal, hogy egyáltalán mit értünk a képzők jelentésén, elfogadjuk-e, hogy a képzőknek mint önálló morfológiai egységeknek van valamiféle szótározható jelentésük, sőt jelentésstruktúrájuk, vagy csupán használati értékük az alapszó függvényében, és ebből következően a szófaji irányultságuk (szófajtartás, szófajváltás) a meghatározó. Mindezekkel a kérdésekkel általános és magyar nyelvészeti vonatkozásban is sokan foglalkoztak. (Az egyik legkorábbi és alapvető magyar tanulmány Berrár 1974, a későbbiek közül elsősorban Ladányi 2007, 2008 munkái említendők, azonban jelen áttekintésben ezekre nem térek ki sem szinkrón, sem diakrón szempontból.)

Tágabb értelemben a szinonimitás az azonos szófaji irányultságot jelentheti (deverbális nomenképző, denominális verbumképző stb.), ami természetesen túlságosan szélesre tárja az értelmezési lehetőségeket, akár antonim képzők is egy sorba kerülhetnek (pl. a *sós* és a *sótlan* nem tekinthető szinonimnak annak ellenére, hogy a *számos* és a *számtalan* jelentése már nagyon közeli). Mindenesetre célszerűbb szűkebb értelemben a hagyományos jelentésspecializációból kiindulni, amit – a deverbális nomenek körében a képzőink kialakulását, történetét bemutató grammatikák alapján (vö. Szegfü 1992: 290–299) – a cselekvésnév (nomen actionis), cselekvés tárgya, eredménye, eszköze, helye, a cselekvő, illetőleg jellemző tulajdonságának kifejezése (nomen obiecti, nomen acti, nomen instrumenti, nomen loci, nomen agentis) műszavakkal próbálhatunk körülhatárolni. Ide tartoznak ugyan a cselekvő tulajdonságát jelölő melléknevek és a cselekvés hiányát kifejező (nomen caritivi) többnyire ugyancsak melléknevet alkotó származékok is, de ezek besorolása mind szófaji, mind szemantikai tekintetben fenntartásokkal kezelendő.

Szükség szerint érintem a szinonimitás és a felcserélhetőség kérdéseit, esetenként utalok az ezzel összefüggő jelenségekre. A szinonimitás vizsgálata a képzők esetében sem eredményezhet teljesen egyező jelentés- vagy használatiérték-struktúrát, ugyanúgy ahogy a szavak esetében. Az nyilvánvaló, hogy a viszonyok áttekinthetőségét jelentősen bonyolítják a lexikalizációs folyamatok eredményei, illetőleg a mesterségesen alkotott, ám nem transzparens származékok (pl. *állat*, *eleség*, ill. *mérleg*, *köteg* stb.).

Jól tudjuk, hogy nemcsak a polyszémia és a multifunkcionalitás alapnyelvi örökség, hanem az is, hogy ugyanazt a funkciót és/vagy jelentést egyidejűleg több képző is elláthatta. Nyelvemlékeink tanúsága szerint a deverbális nomenképzőkre az ómagyar korban is jellemző volt, hogy egy-egy képző nem csupán egy speciális „jelentéssel” bírt, és ugyanazt a szűkebb funkciót több formáns is betölthette. Ezt jól szemlélteti a TNyt.-ban közölt táblázat, amely a kései ómagyar korban a produktív deverbális névszóképzőket veszi számba funkcióik szerint. A felsorolt 20 képző közül 8 olyan van, amely csak egyetlen funkcióval rendelkezik, és 7, amely legalább három funkcióban mutatható ki.

Ezek közül az *-ás/-és* és az *-at/-et* – a nomen caritivi kivételével – minden fontos szerepben megtalálható, tehát 6–6 funkciója is lehetett. Az nem fordult elő, hogy valamely szerepkörben csak egyetlen képző jelent volna meg, viszont sokatmondó, hogy nomen actiként 12, nomen agentisként 13 képző is működött, természetesen sok átfedéssel (vö. Szegfű 1992: 300).

1.2. A deverbális névszóképzők számbavétele és kielemezhetősége

A már elavult és elhomályosult formánsokat is figyelembe véve valamivel több, mint 50 elemi és összetett névszóképzőt tarthatunk számon. Az ESz.-ban felsoroltakon végigtekintve jól látható, hogy szinte mindnek van valamilyen mértékű deverbális vonatkozása, a *-si* (*falusi, tanyasi*) formánson kívül nem akad olyan, amelyet nem tudunk akár csak egyetlen ige mellett is kimutatni. Ezek között megkülönböztethetjük azokat, amelyek (elvileg) kizárólag vagy legalábbis elsősorban igehez járulhatnak, és azokat, amelyek ritkán vagy akár csak esetlegesen fordulnak elő igei alapszó mellett. Természetesen nomenképzőink között sok olyan van, amely igeből és névszóból is létrehozhat(ott) új névszókat, ez következik képzőrendszerünk alapnyelvi örökségéből és a későbbi mesterséges szóalkotásoknál nem egyszer megmutatkozó szófajfüggetlen szemléletből is.

Az alapszó és származékszó viszonyának, a szabályszerűségek, analógiák és az esetleges eltérések, „szabálytalanságok” bemutatása során megkerülhetetlen az egyes képzők kielemezhetőségének kérdése, főleg ha az inaktívvá vált és elhomályosult formánsokat is figyelembe vesszük. Az alapnyelvi örökséghez tartozó képzőállomány elsősorban elemi képzőkből áll, a későbbi bővülés főleg testesedés és bokrosulás révén ment végbe, de kiegészült a sor adaptáció révén és néhány idegen eredetű formáns asszimilációjával is. A következőkben nem foglalkozom az egyes képzők szerkezetével, és nem vállalkozom az etimológiai kérdésekkel kapcsolatos esetleges polémiák tárgyalására, sőt ismertetésére sem, esetenként – az ESz. általam írt toldalék-szócikkei alapján – utalok a tárgyalt formánsok kialakulására, történetére.

Az ősi egy elemű történeti képzők (*-k [-g]*, *-l*, *-ly*, *-m*, *-n*, *-ny*, *-p [-b]*, *-r*, *-s*, *[-cs]*, *-sz [-c]*, *-t*) már a korai ómagyar korra visszaszorultak. Mivel deverbális (jellegű)² névszói származékaik (pl. *lélek*, *csillag*, *folyam*, *fogoly*, *nyaláb*, *tilos*, *hit*) sem transzparenssek már, és csak a nyelvtörténész számára értelmezhetők, a szinonimitás vizsgálata szempontjából elhanyagolhatók. Azokban a világos esetekben, amelyekben az igei alapszó és valamely névszóképző kapcsolata egyértelműen kielemezhető, érdekes lehet a szegmentálás, hiszen elvi kérdés, hogy a *kínzat* (HB.) és *kezdet* (KT.) szóalakokban nem az elemi *-t* képzőt, hanem a szóvégi magánhangzóval kiegészült változatát, az *-at/-et* formánst regisztráljuk szemben pl. a *hit* vagy a *lét* főnevek történeti értékű puszta *-t*-jével. Az összefüggő képzéseket, a szócsaládok jelentésviszonyait érdemében csak a nyelvemlékek, pontosabban a szövegemlékek megjelenésétől tudjuk vizsgálni.

² Egyes igei jellegű alapszók ma már csak kötött (fiktív) tőként fordulnak elő (vö. Benkő 1984; T. Somogyi 1987).

2. Produktivitás és gyakoriság a párhuzamos képzésekben történeti adatok alapján

A párhuzamos képzések összefüggéseinek feltárásához elsősorban az egyes képzők produktivitásának és gyakoriságának vizsgálata visz közelebb. A nyelvtörténeti változások vonatkozásában meglehetősen korlátozottak a lehetőségeink, nyelvemlékeink elemzésével csak tendenciákra tudunk következtetni. Minél régebbi a vizsgált adat, annál szűkebb a mozgásterünk, viszont az eredmények is annál érdekesebbek lehetnek. Magától értődik, hogy a legrégebbi szövegemlékeink, illetőleg az ezekben található deverbális nomenképzők áttekintése jó kiinduló pont lehet annak a megállapítására, hogy mely képzők működtek párhuzamosan és/vagy szinonim jelleggel. Számszerű előfordulásuk könnyen megállapítható, azonban az, hogy mennyire tekinthetők produktívnak, már jóval összetettebb kérdés, mindenképpen kitekintést igényel a következő korok képzőhasználatára.

A TNyt.-ban a kései ómagyar kor deverbális névszóképző-rendszerének feltárása már az alapvető szempontokat illetően megtörtént, Szegfű (1992) megállapításai jelen dolgozat tárgyát illetően nem igényelnek sem további magyarázatot, sem lényegi kiegészítést. A középmagyar korból rendelkezésünkre álló adatmennyiség feldolgozása az igei alapú névszóképzések tekintetében még javarészt előttünk álló feladatot jelent, bár az eligazodásban komoly segítségül szolgálnak a korabeli nyelvtanok, illetőleg az ezeket feldolgozó szakirodalom. Ennek a kérdéskörnek a bevonása szétfeszítené az áttekinthetőség kereteit, a későbbiekben külön szeretném tanulmányozni az ezzel kapcsolatos problémákat.

A nyelvújítás kora más megítélés alá esik, mivel ebben az időszakban a mesterséges beavatkozások révén mind az egyes képzők gyakorisága, mind produktivitása erősen átértékelődött. Ha mindezt abban az összefüggésben nézzük, hogy hogyan változott meg a képzőrendszer, és ezen belül a deverbális névszóképzés akár a rendszert, akár az egyes szócsaládokat tekintve, világossá válik, hogy a jól regisztrálható – átmeneti vagy tartós – változások legjobban a nyelvújítás eseményeinek tükrében figyelhetők meg.

2.1. A deverbális nomenképzők korai szövegemlékeinkben

Legkorábbi szövegemlékeink részletes elemzése nem feladatunk, az egyértelműség kedvéért érdemes felsorolni őket a leginkább feltételezhető keletkezési idejük sorrendjében, már azért is, mert a vonatkozó példákat is ennek a sorrendnek megfelelően közlöm. Benkő Loránd (1980: 20–26) szerint a viszonylagos szinkronia, amely érvényesíthető az Árpád-kor szövegemlékeinek nyelvi jelenségeire, a 12. század utolsó negyedétől nagyjából a 13. század közepéig, második harmadáig terjedhet, ugyanis nagyon nagy valószínűséggel ebben az időszakban keletkeztek sorrendben a HB. és a HBK., a KT. és a KTSz., az ÓMS. és végül a GyS. eredeti szövegei.

A következőkben az Árpád-kori szövegekből való deverbális nomenképzőket csupán a nyelvemlék megjelölésével sorolom fel, minden esetben hozzáértve a Magyar nyelvtörténet c. egyetemi tankönyv forrásjegyzékében található datálást (Kiss–Pusztai 2003: 925–934): HB. és HBK. 12. sz. vége/1195 k., KT. és KTSz. 13. sz. eleje/1350 k., ÓMS. 13. sz. közepe, GyS. 1310–1320 k.

2.1.1. Az *-at/-et* és az *-ás/-és* képzők korai szövegméleinkben

A produktivitás és a gyakoriság szempontjából kiemelt figyelmet kell fordítanunk az *-at/-et* és az *-ás/-és* képzőkre. Az ugyanazzal az igével alkotott származékaik összetetésével váltakozásuk, esetenkénti felcserélődésük, illetőleg párhuzamos képzésekben való előfordulásuk sokszor megfigyelhető.

Az ősi eredetű egyszerű *-t*-ből bővült *-at/-et* már a TA.-ban (1055) is megtalálható a *zakadat* 'szakadék' szóban. A 16. századig elsősorban az igei alapszó által megjelölt cselekvést, történést fejezte ki. A későbbiekben e szerepében fokozatosan háttérbe szorult a mai *-ás/-és* képzővel szemben. Ma általában a cselekvés, történéis eredményére vonatkozik, pl. *találat*, *igéret*. Gyakori toldalék, de már nem tekinthető termékenynek.

Az *-ás/-és* ma is egyike lelegevenebb képzőinknek, minden teljes ragozású igéből hozhat létre cselekvés, történéis jelentésű névszót, amit jól példáznak az újabb igék továbbképzései (pl. *menedzselés*, *faxolás*), viszont a cselekvés, történéis eredményének kifejezőjeként (pl. *tojás* 1604) már improduktívva vált.

Legrégebbi szövegméleinkből az olvasható ki, hogy igéhez főnévképzőként az *-at/-et* gyakran járulhatott akár cselekvésnévként (HB.: *intetvynec* 'intetének = rosszra késztetésének, unszolásának', *ildetutv* 'ildetétől = üldözésétől', *kinzotvratwl* 'kínzatótól = kínzásától'; KTSz.: *fugad[at]iat* 'fogadatját = fogantatását'; ÓMS.: *hullothya* 'hullata = hullása', *olelothya* 'alélata = alélása', *fuhaatum* 'fohászatom = fohászkodásom'; GyS.: *ielenetuben* 'jelenetében = megjelenésében, megmutatkozásában', *arulatia* 'áruhatja = árulása', *vadulatia* 'vádolatja = vádolása, vádaskodása', *fugadatia* 'fogadatja = fogadása, fogadtatása', *la(tatia)* 'látatja = látása'), akár a cselekvés eredményének (KT.: *kezdetutul* 'kezdetétől'; KTSz.: *mozotbevel* 'magzatóból', *tamadatia* 'támadatja = eredése, eredete', *aradatia* 'áradatja = származása') vagy tárgyának (KTSz. *fugadotianoc* 'fogadatjának = fogantjának, fogantatottjának', *latotuben* 'látatban = látomásban') kifejezésére. Nem teljesen biztos, de valószínű az idetartozása a KTSz.-beli bizonytalan olvasatú adatnak (*latecout* 'látatot = látomást').³

Az *-at/-et* képzős származékok továbbképzése is adatható, mind a két esetben a *csodálatos* szavunk szolgál példaként, amelyből az *-at* egyértelműen kielemezhető (KT.: *chudaltuf*, GyS.: *Chudalutuf*), annak ellenére, hogy a KT.-ben a két nyílt szótagos tendencia érvényesülése miatt a magánhangzó kiesett az utolsó előtti szótagból.

Az *-ás/-és* helyzetét, funkcióját itt most nem tudjuk bemutatni, hiszen e formáns ezekben a nyelvméleinkben egyáltalán nem fordul elő, bár minden biztonnal már az ősmagyar korban is működött. Az *-ás/-és* szerepének növekedése a kódexekben figyelhető meg. Ekkortól vannak adatok a két képző közötti funkciómegoszlásra, illetőleg párhuzamos jelentkezésükre is. Ugyancsak a kései ősmagyar kor az az időszak, amelyben már elkezdődhetett az *-at/-et* visszaszorulása, illetve a vele képzett szavak jelentésszűkülése, esetenként lexikalizálódása (vö. Szegfű 1992: 290–295).

2.1.2. A korai szövegméleinkben előforduló többi deverbális nomenképző

Az *-at/-et* mint deverbális névszóképző egyértelműen uralja korai szövegméleinket, de érdemes áttekinteni azokat a formánsokat is, amelyek természetesen jóval kisebb arányban fordulnak elő, de ugyancsak igéből alkotnak névszókat.

³ Az értelmezéseket vö. Benkő (1980: 55–62) és A. Molnár (2005: 24–25, 81–82).

Az ősi eredetű egyszerű elemi, korán elhomályosult képzők közül az etimológiailag egymással összefüggő *-k* (a *lélek* különböző szóalakjaiban) és *-g* (a *világ*, a *virág* és a *boldog* előfordulásaiban), valamint az *-m* (*öröm* származékszóban) adathozható. (Vö. HB.: *vilagbele*, *bodug*, *lelic ert*; HBK.: *lulki ert*; KT.: *wýlag^{noc}*; KTSz.: *leluc*, *vilag*, *lelucnec*, *bodug*; ÓMS.: *vyलगum tul*, *urumētuul*, *Výlag uilaga viragnac uiraga*; GyS.: *bbodug*.)

Az *-ál/-él* ugyan ma már elavult toldalék, de egyértelműen kielemezhető pl. a *fedél*, *kötél* szavakból. A vizsgált szövegek közül a *halál* a HB.-ben ötször (*halalnec*, *halalál*, *halalut* [2x], *halalnec*), az ÓMS.-ban kétszer (*halal*, *halallal*) a GyS.-ban egyszer fordul elő (*halalanoch*), valamint a *val-* igetéből képzett R. *valál* '(valóságos) helyzet, tény' *-val/-vel* ragos alakjában ugyancsak egyszer az ÓMS.-ban (*ualallal*). E formáns szoros kapcsolatban van az elemi képzőkkel, hiszen az *-al/-el* (*huzal*, *lepel*) az egyszerű ősi eredetű *-l* névszóképző és a hozzátapadt tövéghangzó kapcsolatából alakult ki, az *-ál/-él* mint variánsa a képzőbeli magánhangzó nyúlásával jött létre, pl. *fonal* ~ *fonál*. Természetesen az sem zárható ki, hogy a *halál* és a *valál* szóban is eredetileg rövid volt a magánhangzó, vagyis *-ál* volt a formáns kiejtése (vö. Benkő 1980: 47–48, 53).

A névszóképzők problémakörének kapcsán Benkő (uo. 181–182) elsősorban a *-ság/-ség*-gel foglalkozik rámutatva, hogy az Árpád-kori szövegelemékekben 27-szer előforduló formáns jellegzetesen (24-szer) denominális származékokból mutatható ki, ezt a funkcióját tekinthetjük eredendőnek. Az igékhez kapcsolódása analogikusan alakulhatott ki, emlékeinkben mindössze 3 deverbális adatra van példa (HB.: *uimad-fagucma*, HBK.: *birfagnop*, KTSz.: *výmad fagu[t]*).

Az *-alom/-elem* névszóképző-bokor először ugyancsak a HB.-ben jelentkezett, egyszerre több szóban is: *kegulmet*, *hotolm*, *nugulmabeli*. Megtalálható még a HBK.-ben *kegulmehel*, az ÓMS.-ban (*fyrolm*, *fyrolmol*, *kegulm*), valamint továbbképzett szóalakban a HBK.-ben (*Szerelme*) és a GyS.-ban (*fcidalmof*). Csak igei alapszó mellett fordulhatott elő, történetileg a *kegy-*, *nyug-*, *szer-* is igeiként értelmezhető, ezeket ma igei természetű kötött tőként határozhatjuk meg.

A toldalék mai hangalakja a kései ómagyar korban alakult ki. A mássalhangzó-torlódás feloldására ejtéskönnyítő magánhangzó toldódott be, valószínűleg ekkor rögzült a képzőegyüttesben a nyílt tövégi magánhangzó is (vö. D. Bartha 1958: 87). A nyelvújítás kora előtt már visszaszorult, de ezután az egyik legkedveltebb névszóképzővé vált. A NyÚSz. több mint 50 új származékot sorol fel, többségük napjainkban is használatos. Egy-két esetben névszóhoz is illesztették (pl. *bölcselem*, *uralom*), de alapvetően deverbális maradt. Népszerűsége átmenetinek bizonyult, ma már terméketlennek tekinthető.

Ugyancsak a terméketlen képzők közé soroljuk a *-dalom/-delem* főnévképző-bokrot is. Az ómagyar kor folyamán kétféleképpen is kialakulhatott, a *-d* gyakorító képző és az *-alom/-elem* főnévképző, illetve a *-dal/-del* gyakorító képző és a névszóképző *-m* összetapadásával, bár az utóbbi alakulásmód feltehetőleg ritkábban érvényesülhetett. Az *-alom/-elem* képzőhöz hasonlóan általában elvont cselekvést jelöl, származékai sok esetben a lexikalizálódott, nem transzparens képzések közé sorolhatók. Első előfordulása a KTSz.-hez köthető: *lacadalma* 'lakozása, lakhelye'. A többi korai nyelvemlékben nem található meg, a következő korszakokban sem vált gyakorivá, viszonylag hamar visszaszorult, de a nyelvújítók még felhasználták többségében igei, de néhányszor névszói alapszó mellett is pl. az *álladalom*, *forradalom*, *irodalom*, *javadalom*, *társadalom* stb.

szavak létrehozásakor. Inaktivitása ma vitathatatlan annak ellenére, hogy újabban is feltűnt egy-egy új képzésben: *égedelem* '(tréf) égetni valóan rossz gyerek', *köpedelem* '(biz) undorító dolog, személy'.

A *-vány/-vény* deverbális főnévképző-bokor már az ősmagyar korban kialakult. Lehetséges, hogy a TA.-ban található *afauuagi* 'mesterséges, ásott árok' szóalakból elemezhető ki e formánsunk első adata, de a hang- és alaktani magyarázatok nem teljesen meggyőzőek (vö. Hoffmann 2010: 168–170). A GyS.-beli előfordulását már senki sem vitatja: *tonohtuananac* 'tanítványának'.

A formánsunk leggyakrabban a cselekvés eredményét vagy tárgyát jelölő származékokat hozott létre, pl. *öntvény*, *oltvány*. A nyelvújítást megelőzően nem volt igazán produktív, sőt kezdett elavulni. A nyelvújítók azonban felelevenítették, számtalan új szót alkottak vele, esetenként nemcsak igéből, hanem főnévből is, pl. *ültetvény*, *emelvény*, *alapítvány*, *jelvény*. Ma is gyakori, de a nyelvújítás óta már terméketlennek tekinthető toldalék, csak egy viszonylag újabb származéka ismeretes: *rendezvény*.

Ugyancsak az ősmagyar korban alakult ki a cselekvés, történés elmaradását kifejező, az igék mellett *-tlan/-tlen* (*-atlan/-etlen*) változatban jelentkező képzőbokor. Ez az ún. fosztóképző már legkorábbi szövegméleinkben is adatható. A KTSz.-ban az *utalatlon*, az ÓMS.-ban a *thudothlon* melléknevekben, a GyS.-ban pedig már egy *-ság/-ség* képzős főnév alapszavából elemezhetjük ki: *asztoltonfaga* [ártatlansága]. Hasonló jelentésben, illetve funkcióban sem ekkor, sem később nem jelenik meg egyetlen más képző sem.

A teljesség kedvéért megemlíthetjük a melléknevesült, illetőleg főnevesült melléknévi igeneveket is, amelyekre ugyancsak hozhatunk példákat. Ilyen a folyamatos melléknévi igenév képzőjének *-ű* változatát tartalmazó *keserű* melléknév a HB.-ben (*keferuv*) és az ÓMS.-ban (*keferu en*), valamint a befejezett melléknévi igenév képzőjével alakult *szülött* főnév a KT.-ben (*fciluttet*).

A különféle deverbális névszóképzők egymás mellett élését az Árpád-kori szövegek alapján már jól be lehet mutatni, de megfelelő adatok híján a képzőrendszerre vonatkozó fontos kérdéseket (gyakoriság, termékenység, funkciómegoszlás, felcserélhetőség stb.) a legtöbb esetben nem tudjuk kielégítően megválaszolni.

2.2. Produktivitás és gyakoriság a nyelvújítási „szinonim” új és régi képzők esetében

Korai nyelvméleink keletkezésének időszakában a szóképzés minden bizonyosan spontán folyamatok eredménye volt. A későbbiekben fel-felbukkant egy-egy tudatosan létrehozott új származék (pl. az ún. Huszita Biblia fordítójánál 1416 u.), de olyan szókinszbővítési törekvéseket, amelyek nemcsak befolyásolták, hanem hosszabb-rövidebb időre meg is változtatták az egyes képzők produktivitási és gyakorisági jellemzőit, csak a nyelvújítás korában figyelhetünk meg. A problémakörrel már többször foglalkoztam (T. Somogyi 1984, 2011), így most csak összefoglaló jelleggel térek ki a tárgyunkat érintő vonatkozásokra.

Érintenünk kell azt a kérdést is, hogy a nyelvújítók többsége nem volt tekintettel az egyes képzők alapvető, szabályosnak tartott szófaji irányultságára, így többször előfordult, hogy a deverbális nomenképzők nem igei alapszók mellett is megjelentek, sőt,

az ezekkel a képzésmódokkal létrejött új szavak – ha nem túl nagy számban is – beépültek a szókészletbe. E vonatkozásban utalni lehet a *-mány/-mény*, *-vány/-vény*, *-ár/-ér*, *-lék* főnévképzőkkel alkotott denominális, esetleg deadjektívális származékokra (pl. *okmány*, *eszmény*, *jelvény*, *televény*, *irodalmár*, *tüzér*, *hátralék*, *százalék*).

Természetesen nem csak a korábban szinte kizárólag igéhez kapcsolódó névszóképzőknél vált kevésbé hangsúlyossá a szófajváltó tulajdonság, és érvényesült a szófajjelölés mint alapvető, ősi képzőjegy. A deverbális nomenképzők száma is bővült azáltal, hogy a régebben kivétel nélkül denominális funkcióban kimutatható formánsokat igék mellé is illesztették. Idesorolható az *-ász/-ész* és a *-nok/-nök* foglalkozásnévképző (pl. *építész*, *szülész*, *történész*; *gyakornok*, *mérnök*, *vésnök*), valamint a *-ka/-ke* kicsinyítő képző (pl. *találka*, *röpke*).

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a képzők felújításakor ugyanúgy, ahogy egyes régi szavak felelevenítésekor, gyakran találkozunk a jelentés, illetőleg funkció megváltoztatásával, például tipikusan a cselekvés eredményét jelölő, tehát elsősorban tárgyias igéhez járuló névszóképzők megjelenhettek mint cselekvésnév létrehozói kifejezetten tárgyatlan igék mellett is. Jó példaként szolgálhatnak erre egyes *-mány/-mény* vagy *-más/-més* képzős szavak, amelyekre később még visszatérünk.

2.2.1. A produktivitás megváltoztatása: az elavult és/vagy ritka képzők felújítása

A nyelvújítás szókészlet-gazdagító módszereinek első rendszerezője és elemzője, Tolnai Vilmos (1929: 204–217) már kimutatta, hogy a leghatékonyabb eljárás, a szóképzésen belül is kiemelkedő volt az elavult vagy ritka képzők felújítása. Hozzátehetjük, ez a későbbiekben a teljes képzőrendszer alakulására is nagy hatással volt, nem csekély mértékben járult hozzá a képzőszinonimák bővüléséhez. Most csak azokat a deverbális nomenképzőként is működő morfémákat sorolom fel néhány – többnyire ma is élő – példaszóval, amelyek a tárgyalt korszak idejére már kiszorultak a termékeny formánsok közül, de a nyelvújítók fel-, illetőleg megújították őket. A legtöbbjük esetében a produktivitás csak átmenetinek bizonyult, viszont egyesek esetében jócskán megnőtt a velük alkotott származékok száma, amiről majd a következő alpontban lesz szó. Természetesen az is a termékenység megváltoztatását jelenti, ha csak néhány új szó alkotásának erejéig vettek igénybe egy-egy már elavult képzőt.

Az *-alom/-elem* és a keletkezését, hangzását, valamint funkcióját tekintve is hozzá közel álló *-dalom/-delem* nyelvújítás kori népszerűségéről, átmeneti produktívá válásáról már volt szó első előfordulásuk kapcsán. A ma is használatos, fentebb már említett, valamint az *érzelem*, *történelem*, *vélelem*, *kötelem*, *illedelem*, *dörgedelem* stb. főnevek mellett számos olyat is fel tudunk sorolni, amely nem maradt fenn, pl. *képzelem*, *méltalom*, *tudalom* (vö. NyÚSz.). Mind a korábban spontán, mind a nyelvújítók által tudatosan alkotott *-alom/-elem*, illetőleg *-dalom/-delem* képzős főnevek jellemzően szemantikai képzések, mivel az alapszó és a származékszó közötti jelentéskapcsolat nehezen értelmező. Ezzel magyarázható, hogy termékeny mintául a későbbiekben nem tudtak szolgálni, a nyelvújítás korában viszont az elvontság kifejezése iránt megnőtt igényekhez nagyon jól tudtak alkalmazkodni. A *-dalom/-delem* a későbbiekben több esetben

is *-alom/-elem*-mé rövidült, illetőleg a hosszabb képzőbokrot felcserélték a hasonló jelentésű/funkciójú rövidebbel, vagyis tulajdonképpen egyenértékűnek vagy alakváltozatnak tekintették a két formánst, erre a kérdésre még visszatérünk.

A *-mány/-mény* és a *-vány/-vény* főnévképzőbokrok ugyancsak a nyelvújítók által felújított és igen kedvelt formánsok voltak. Ezt bizonyítja néhány jellemző példa a nyelvújítási származékok közül: *állítmány, kiadmány, tünemény, kötvény, kiadvány*. Annak ellenére, hogy szórványosan ma is alkalmazzuk őket egy-egy újabb képzésben (elsősorban a *-mány/-mény*-t: *kiosztmány, csatolmány*), már nem tekinthetjük őket igazán produktívnak. Sajátos kapcsolatukról, jelentés és funkció szerinti megoszlásukról, illetőleg megosztásukról, párhuzamos megjelenésükről ugyanazon ige mellett a későbbiekben – a szinonimitás változásai kapcsán – még szintén lesz szó.

A nyelvújítók több új főnevet is alkottak a viszonylag korán természetlenné vált *-ály/-ély* és *-ány/-ény* képzőkkel is. Illesztették őket igéhez, főnévhez, melléknévhez is, most azonban csak a deverbális példák közül válogatunk: *aggály, borzadály, rejtély, szegély, tartály, nyitány, növény, töltény, vágány* stb. A NyÚSz. felsorolásából kiolvasható, hogy jó néhány mesterséges szóalkotás kérészetűnek bizonyult, pl. *csepegély, függély, dülény, ugrány*. Ebben a körben is megfigyelhető, hogy gyakoriak a nem transzparens, szemantikai jellegűnek értékelhető képzések, bár több esetben is kifejezhetik a nomen agentis vagy a nomen obiecti fogalmát. Egyes igék melletti párhuzamos megjelenésük ugyancsak megfigyelhető (pl. *tartály ~ tartány, vetély ~ vetény*), de esetlegesnek és perifériálisnak, illetve átmenetinek tekinthető. A nyelvújítást követően e képzőkkel már nem jöttek létre újabb derivátumok.

A régiségben is ritka volt, ebből következően sosem lehetett igazán termékeny a *-más/-més* képző, amelynek elsősorban veláris változatával találkozhatunk. A tárgyas igékből származó, nomen obiectiként értelmezhető *tudomás, látomás* mintájára hozták létre az *állomás, vallomás* főneveket. Könnyen belátható, hogy az *állomás* egyértelműen szemantikai képzésnek tekinthető, vagy legfeljebb a nomen loci kifejezőjeként fogható fel. Az *élemés* mint egyetlen adatolt palatális származék csak a CzF.-ban található cselekvésvévként 'élés' értelmezéssel. Kérdés, hogy számíthatjuk-e a nyelvújítási szóalkotások közé, és hogyan függ össze az *élemedik* igealakokkal? Láthatjuk, hogy a nyelvújítók megpróbálták feleleveníteni ezt a képzőt is, de az egy-két új származéktól eltekintve még időlegesen sem tudták produktívvá tenni, már nem volt szükség újabb deverbális nomenképzőre egyik fenti funkcióban sem.

Ugyancsak nem vált termékennyé a régiségben is meglévő *-cs* sem igék, sem névszók mellett. Ismerjük néhány deverbális származékát (pl. *gyutacs, tömecs, szivacs*), amelyet a nyelvújítók alkottak, de a nem transzparens képzésmód nem szolgált újabb képzések alapjául, igaz, a jól elemezhető, kicsinyítő funkcióval létrehozott denominális származékok (pl. *uracs, labdacs, szögecs*) sem váltak produktív mintává.

A felújított névszóképzők közül érdemes még röviden foglalkozni a már említett *-nok/-nök*-kel és a szintén elsősorban foglalkozást jelölő főnevek létrehozására alkalmazott *-ár/-ér*-rel. Keletkezésüket, történetüket, hangalakjukat illetően két nagyon különböző formánstról van szó.

Az 1024-től adatolható *-nok/-nök* mint jövevény toldalék került nyelvünkbe. Foglalkozást jelentő képzett szláv szavakkal együtt vettük át, majd – nem túl nagy számban – új foglalkozásneveket képeztünk vele. A nyelvújítás korában az eredetileg főnevekhez

kapcsolható formánszal többségében denominális származékokat hoztak létre (pl. *főnök, hírnök, parancsnok, tábornok*), de néhány igei (jellegű) alapszóhoz is illesztették nem csak foglalkozás vagy cím, rang megjelölésére (pl. *akarnok, írnök, látnök, mérnök, ülnök, védnök, vésnök, zsarnok*). Újabb képzésekben nem tudjuk kimutatni.

Az *-ár/-ér* már a TA.-ban (1055) is megtalálható, igaz az elhomályosult képzésnek számító *fehér* szóalakban (*feheruaru*). Eredetileg csak igei alapszóból hozhatott létre fő-, esetleg melléknévet. Általában a cselekvőt jelölte (pl. *búvár, vezér*), elsősorban ebben a funkciójában terjesztették el a nyelvújítók mint foglalkozásnév-képzőt. Ahogy az *-ász/-ész* és a *-nok/-nök* esetében sem foglalkoztak azzal, hogy milyen szófajú lehet az alapszó, e képzőt is egyaránt alkalmazták denominális (pl. *bankár, csatár, pincér, tüzér*), valamint új deverbális nomenek (pl. *futár, hordár, szakadár, tüzer*) megalkotásakor is. Érdekesség, hogy ugyan már e funkciójában sem számít termékenynek, de foglalkozásmegnevezésben újabban is előkerült: *vájár* (1937), valamint *olvasztár, forrasztár*. Öszszességében a foglalkozásnév-képzők között érvényesült a szinonímia.

Nem sorolható egyértelműen a felújított képzők közé az 1193 óta adatolható *-atag/-eteg* névszóképző-bokor. Elemei a mozzanatos, illetve műveltető funkciójú *-t* (*-at/-et*) és a névszóképző *-g*. Mai alakjában már az ómagyar korban rögzült. Eredetéből következően csak deverbális származékokat hozott létre, amelyek régebben főnevek is lehettek, pl. *görgeteg, fürgeteg-forgatag*. Később azonban jellegzetes melléknévképzőként működött, a nyelvújítók is főként ebben a szerepben alkottak vele nagy számban új szavakat, pl. *ingatag, élveteg, roskatag*. Egy-egy denominális származékot is találunk a példák között (pl. *álmata*), sőt néhány főnevet is (pl. *szörnyeteg, zuhatag*). Az igazán termékeny mintának azonban a deverbális melléknévképzés bizonyult, a NyÚSz. igen nagy számban sorol fel idetartozó – bár mint tudjuk, esetenként korábról is adatolható – példákat. Jó néhány esetben az *-ad/-ed* : *-aszt/-eszt* képzőpárt egészítették ki vele analógiásan, pl. *herv-ad* : *herv-aszt* : *herv-atag*, *sáp-ad* : *sáp-aszt* : *sáp-atag*. Ma már elavultnak tekinthető, a vele képzett melléknéveknek gyakran régies vagy túlzottan választékos stílusértékük van.

2.2.2. A gyakoriság megváltozása

A nyelvújítók szókincsbővítési tevékenysége következtében a névszóképzők közül a jellemzően deverbális *-alom/-elem*, *-dalom/-delem*, *-mány/-mény* és *-vány/-vény* képzős szavak száma nőtt meg látványosan. Ez azt jelenti, hogy a korábban viszonylag ritka formánsok a nyelvújítás képzőfelújításának köszönhetően nagyon gyakorivá váltak, ma például *-alom/-elem* képzős deverbális nomenet több mint 50-et találunk a mai képzőinket számbavevő MKSz.-ban, annak ellenére, hogy új szavakat már nem alkotunk ezzel a képzővel. A *-dalom/-delem* képzőbokkal alakult deverbális főnevekből is 20-nál több van mai nyelvünkben. 60-nál is több deverbális származékban van meg a *-mány/-mény* és 70 körül van a hasonló *-vány/-vény* képzősök száma. Ha mindezekhez hozzávesszük a nem igei képzéseket is, még nagyobb számokat kapunk. Ha megnézzük az egyes szavak történetét, nyilvánvalóvá válik, hogy a mennyiségi növekedés a nyelvújítás következménye.

A nyelvújítást követően ugyancsak észrevehetően nőtt a korábról viszonylag ritkán adatolható *-ály/-ély* és *-ány/-ény* névszóképzők deverbális származékainak a száma. A mai helyzetet tekintve, az MKSz.-ban több mint 25 *-ály/-ély* és csaknem 15 *-ány/-ény*

képzős szót találunk a deverbális névszóképzés fejezetében. A képzésmódot megvizsgálva mindkét képző esetében igazolható, hogy a gyakoriság megnövekedése a nyelvújítók tudatos szóalkotásainak köszönhető, hiszen a ma is használatos szavaknak közel a fele a kérdéses időszakban került szókincsünkbe.

Az *-atag/-eteg* névszóképző-bokor is az igen kedvelt nyelvújítási formánsok közé tartozott, viszont a későbbiekben nagyon sok származéka kiesett a nyelvhasználatból, pl. *múl-atag, sorv-atag, tesp-eteg*. Igaz, hogy azokat az *-at/-et* végű igékből levezetett származékokat, amelyeket az MKSz. e formáns körébe utal – pl. *reszk(et) : reszk-eteg, viszk(et) : viszk-eteg* – csak fenntartással tudjuk idesorolni, így is jóval több, mint 30 példát találunk a képző használatára.

3. Deverbális névszóképzők egyes szócsaládokban

A legszemléletesebben az egy-egy igei alapszóhoz tartozó névszói származékok sokfélesége mutatja, hogy a deverbális névszóképzők milyen széles kört fednek le, és hogyan érvényesülhetnek a szinonimitás és felcserélhetőség, illetőleg a párhuzamos előfordulás különböző esetei. Az adatok esetleges előfordulása, valamint a szócsaládok folyamatos bővülése miatt nem vizsgálhatjuk a kérdést valamely szűkebb időintervallumban, a szinkrónia és a diakrónia szempontjai óhatatlanul keverednek. Az igei alapú képzéseknél nem hagyhatjuk ki az érintett igekötős alapszavakat sem, mert nem egyszer előfordul, hogy adott képző valamely szócsalád esetében csak igekötős ige mellett jelenik meg.

Az itt következő példák kiválasztását illetően a legfőbb szempont az volt, hogy minél több névszó tartozzon ugyanahhoz az igéhez. A könnyebb áttekinthetőség érdekében nem foglalkoztam a több tőváltozattal rendelkező igékkel, mert a különböző származékok és az egyes tőváltozatok kapcsolódása számos olyan kérdést vet fel, amelyet szükségszerűen külön érdemes tárgyalni. (Jól szemlélteti a kérdést a *hisz* igéből képzett névszók sora, amelyben a derivátum alapjaként az *sz-es*, a *v-s* és a rövid, illetve hosszú magánhangzóra végződő tőváltozat is megtalálható, pl. *hivés, hit, hitel, hív, hívő, hitlen, hiedékeny~hivékeny~hiszékeny*. Külön érdekesség, hogy a *hiedelem* etimológiailag nem tartozik a szócsaládhoz.)

Az, hogy mindegyik bemutatott szócsalád alapszava alapnyelvi eredetű legyen, nem volt kitétel, mégsem tekinthető véletlennek, hogy azonos etimológiai körből kerültek ki. Nem végeztem átfogó vizsgálatot, de joggal feltételezhetjük, hogy ősi igéinknek van a legtöbb származékuk. Az is nyilvánvaló, hogy – ha nem túl nagy számban is – vannak még olyan tőigék, amelyeknek a szócsaládjában jelentős (7 vagy annál több) számú névszói származék elemezhető ki. Remélhetőleg a tendenciákat, a lehetséges képzésmódok jelentősebb hányadát a kiválasztottak alapján is elég hitelesen be lehet mutatni.

Az itt következő szócsaládokra vonatkozó adatokat a mai szinkrón értelmező szótárak ÉrtSz., ÉKSz.², a legfontosabb történeti szótárak (TESz., EWUng., NyÚSz.) szócikkeinek anyaga alapján állítottam össze. A mind teljesebb felsorolás érdekében lehetőség szerint utalok a CzF. és az ÚMTsz. idetartozó példáira, amelyek nemcsak bővítik a sort, hanem igen jól szemléltetik a variabilitást, a sokféle lehetőséget. Esetenként a különböző képzésmódok, illetőleg egyes képzők variánsai, alakváltozatai is feltűnnek e szótárak szócikkeiben. Nem zárható ki, hogy további szótárak bevonásával újabb érdekes származékokra bukkanhatunk.

A datálást illetően, ha a történeti szótárakban találtam előfordulási évszámot, azt feltüntettem, egyébként csak a szótárt jelölöm. Az igenevek képzőivel nem foglalkoztam, hiszen ezek paradigmászerűen jelennek meg. Kivételnek tekintem a főnevesült vagy melléknévesült származékokat, amelyeknél az igenévképzőt joggal tekinthetjük főnév-, illetőleg melléknévképzőnek. Annak a taglalásába most nem érdemes belemenni, hogy maga a származékszó kettős szófajú-e, vagy például az *-ó/-ő* melléknévi igenévképző mint főnév- és melléknévképző is működik-e, többes funkciójú vagy inkább funkcióváltásról, esetleg etimológiai egybeesésről van-e szó.

Ugyancsak nem térek ki a származékiigékből képzett névszókra és az egyéb többszörös képzésekre (pl. *adogatás, adósság, állítmány*). Kivételt csak abban az esetben tesztek, ha valamely képzésmód csupán egy továbbképzett szóalakból mutatható ki, sőt esetleg az sem zárható ki, hogy eleve ebben a formában jött létre (vö. *tudálékos*).

Igaz ugyan, hogy az *-ás/-és* képzős származékok elméletileg – paradigmászerűen – minden szócsaládban megvannak, mégis feltüntettem ezeket is elsősorban azért, hogy összevethetők legyenek az *-at/-et* képzős és az egyéb hasonló funkciójú formánsokkal létrejött származékokkal. A közvetlenül igéből létrejött fosztóképzős alakokat is – a szinonimasorba tartozásukkal való fenntartásokkal – általában felsorolom, hiszen meglátjuk nem minden esetben mutatható ki. Jelentést csak azoknál a szóalakoknál adok meg, amelyeknél a mai köznyelvi értelmezéstől alapvető eltérés mutatkozik, vagy maga a szó csak szűkebb használatú (szaknyelvi, nyelvjárási stb.), esetleg elavult vagy elavulóban van.

3.1. Az *ad* igéből képzett névszók

Az *ad* ige a vizsgált tekintetben a kiemelkedően gazdag szócsaládok közé tartozik. Az alapszó ősisége, gyakori előfordulása, szerteágazó jelentésstruktúrája a nyelvtörténet korábbi időszakában is kínálta a továbbképzést. A nyelvújítók mindezt még inkább kihasználták, aminek az eredménye ez a morfológiai és szemantikai vonatkozásban egyaránt igen változatos származéksor.

Az *adás* első biztos adata a Jókai-kódexben található (1372 u./1448 k.), de már egy évszázaddal előbb is feltételezhető erre vonatkozó adat (vö. TESz.). Ennél későbből való magának az *adat*-nak első ismert lejegyzése a Schlägli-szójegyzékből (1405 k.) ’adás’ jelentéssel. Jellemző, hogy a nyelvújítás idején ’adag’ (1815), illetőleg ’kiegészítés’ (1831) értelemben is szerepelt ugyanez a szóalak. Ugyanekkor, ugyanitt (Kresznerics 1831-es szótárában) már a mai jelentést is regisztrálhatjuk. Megjegyzendő, hogy Ballagi szótárából – 1864 – a többszörösen továbbképzett *adatolni* is kiolvasható.

Az *adomány* már megtalálható a Bécsi kódexben (1416 u./1450 k.), az *adalék* Geleji Katona (1645) alkotása lehet, ’hagyomány’ jelentéssel. Ez utóbbit a NyÚSz. szerint mai értelemben 1845-ben szótárázta Fogarasi. Ugyancsak a nyelvújításnak, közelebbről Bugát Pálnak köszönhetjük az *adag* (1831) derivátumot, amely a jellegzetes *-ag/-eg* képzővel jött létre (vö. *tömeg, üteg* stb.). Tipikus nyelvújítási szóalkotás Erdélyi Jánostól az *adoma* (1851) is (vö. *gyurma, játszma* stb.).

Az *adó* minden bizonnyal a melléknévi igenév főnevesülésével jött létre, de számon tarthatjuk a névszóképzések között is. Mint személynév már 1210-ből adatható, a következő korai előfordulásai (1405 k., 1408) nem értelmezhetők teljes bizonyossággal, felmerül a tévesztés, elírás lehetősége. E főnevünk első egyértelmű adata a Bécsi kódex-

ben olvasható. Az *adós* (1456 k.) mint az *-ós/-ős* képzőbokkal létrehozott főnév közvetlenül az *ad*-ból vezethető le, ha az *adó* -s képzős származékának tekintjük, akkor nem tartozik tárgykörünkbe.

Ma csak igekötős *ad* mellett találjuk a *-vány/-vény* képzőt. A NyÚSz.-ban a *föladvány* címszó alatt szerepelnek az idevonatkozó adatok (*kiadvány* 1853, *beadvány* 1848, *feladvány~föladvány* 1857), valamint a párhuzamosan, hasonló jelentéssel alkotott *-mány/-mény* képzősökét is, *föladmány* 1812, *beadmány* 1845, *kiadmány* 1840. Ma csak a *kiadvány* és a *kiadmány* él egymás mellett, a *kiadmány* 'kiadvány' értelmezéssel, *rég hiv* minősítéssel található meg az ÉKsz.²-ban, a hivatali és a jogi szaknyelvben használatos. A NyÚSz. az *adomány* szócikkének végén utal rá, hogy Széchenyinél megtalálható az *advány* 'donatio, adomány' értelemben.

Végül megemlíthetjük a CzF.-ben felvett *adékony* melléknevet, amely az *-ékeny/-ékony* képzős származékok sorába illeszkedik, de végül nem terjedt el.

3.2. Az *áll* igéből képzett névszók

Számos érdekes kérdést vet fel az ugyancsak ősi *áll* ige névszói származékainak egymáshoz, a tőigéhez és a képzőrendszerhez fűződő viszonya is. Természetesen az ige sokrétű jelentésstruktúrája, a származékok jelentésspecializációi és a mesterséges szóalkotás is fontos szerepet játszottak abban, hogy a szócsalád névszói ága így alakuljon. Az *állat* és az *állás* egyaránt adatolható a Jókai-kódexben, az utóbbit helynévként már 1260-ban is lejegyezték, és a Jókai-kódexbeli előfordulása (108: *meg terte ty allaftokra*) sem cselekvésnév, hanem 'status, hely' jelentésű.

Az *állat*-nak ekkor egyaránt lehetett 'állapot', 'lény' vagy 'dolog' értelme, ezt jól mutatja, hogy mindegyik jelentésre magából a Jókai-kódexből tudunk példát hozni. A 15. századi adatok alapján megállapítható, hogy a szó jelenthetett még 'lényeg'-et, 'eszköz'-t, 'termet'-et is. A mai értelemben 1519 körül adatolható először.

A szócsalád kibővülése a nyelvújításnak köszönhető. A felújított *-mány/-mény* képzővel hozta létre Dugonics a Mondolatban is kifogásolt *állomány*-t (1784) 'feltételezés és feltétel' értelemben, de mások 'szubsztancia, lényeg, létezés' jelentésben is használták, mai jelentése ugyan már fel-felbukkant, de csak később állandósult. A NyÚSz. adatai között találunk 1777-ből *állmány* szóalakot is ugyancsak a 'szubsztancia' kifejezésére. Természetesen felmerült az *állomány* is mint lehetséges alakváltozat, Fogarasi ezt tartotta jobbnak. Az *állvány* (1792) szót a maihoz közeli jelentésben alkotta meg Baróti Szabó Dávid az előbbiektől függetlenül. A szinonimitás szempontjából mindenképpen érdekes, hogy az *állag* (1837) és *álladék* (1831) is először 'szubsztancia' jelentéssel bírt.

Barcafalvi a 'status, állam' értelemben az *álladalom* (1786) szóalakulatot hozta létre, ezt szorította ki a későbbi *állam*, mely ugyan először 1836-ban jelent meg ebben a formájában, de mai 'status' jelentését csak Ballaginál (1851) nyerte el.

Ahogy az *álladék* és az *álladalom* sem maradt fent, úgy az 1800-ban megalkotott *állékony* se, bár még Ballaginál (1854) is megtaláljuk 'stabil' jelentéssel. A ritka *-más/-més* képzővel létrehozott *állomás* (1829) első adata még 'állás, beosztás' jelentésű volt, de már 1833-ban megjelent és el is terjedt a mai értelmében. Csak érdekeség, hogy 1873-ban még adatolható mint 'állapot' is.

3.3. Az *él* igéből képzett névszók

Az alapnyelvi eredetű *él* igénk esetében sem meglepő, hogy sokféle névszóképzővel kapcsolódhatott. Az *élés* első adata a TESz.-ben (1138/1329) személynevet takar, csak későbből adathatók a bizonyára régi 'élet', valamint 'élelem, eleség' jelentései (1528; 1398). Az ebből levezethető 'gabona' értelem az ÚMTsz. tanúsága szerint a nyelvterület nagy részén általános maradt.

Az *él* korán jelentkező névszói származékai közül az *élet*, az *eleség* és az *eledel* már a Jókai-kódexben is szerepel, sőt, az *eleség* tulajdonnévi adatként már 1266-ból is kimutatható. Az *élet* a Jókai-kódexben is többféleképpen értelmezhető: megvan a mai fő jelentése, de előfordul mint 'élelem' is. A későbbi adatokban regisztrálható a 'megélhetés' (Münchener kódex, 1416 u./1466), a 'használat' (1870) és a 'gabona' (1584), valamint 'a lakóház az udvarral és a melléképületekkel együtt' (1855–60) jelentés. Az ÚMTsz. ugyancsak gazdag jelentésstruktúrát mutat be, eszerint a felsoroltakon kívül e szó kifejezheti még a 'testi erő', 'öröm, jóleső érzés', 'emberi kapcsolat, viszony', 'széna', 'megdagasztott kenyértészta' fogalmakat is.

Az *eleség* és az *eledel* jelentésköre alapvetően az 'élelem, táplálék' szavakkal adható meg, annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy az *eleség* jelenthet(ett) 'állati takarmány'-t (1575) és 'gaboná'-t (1800 k.) is.

Az *élelem* (1644) 'megélhetés, jövedelem' jelentése még 1782-ben is megvolt, de már 1755-ben megtaláljuk az 'élelmiszer, ennivaló' értelmezést is. Az *élemés* a ritka *-más/-més* képzővel alakulhatott, mint erről már volt szó, régies szónak minősítve 'élés' jelentéssel találjuk meg a CzF.-ban.

Természetesen a nyelvújítóknek e szócsalád bővítésében is nagy szerepük volt. Nekik köszönhető a ma is közismert *élmény* (1769) és *élnék* (1801) is, viszont sem az *élvény*, sem az *élekeny* – mindkettő Geleji szóalkotása (1645) ugyancsak 'élnék' jelentéssel – nem maradt fenn, bár a nyelvújítási javaslatok között később is előfordultak. Fontos megemlíteni, hogy az *élmény* eredetileg *élemény* alakban jelent meg 'eleség, élelem' jelentésben. Mai értelméhez közelít a 'használat, élvezet' jelentés (1826), és először 1840-ben olvashatjuk 'lelkileg átélt esemény'-ként, de rövidebb alakját csak Ballaginál (1854) nyerte el.

Az *éleny* 'oxigén' a legtöbb *-any/-eny* képzővel létrehozott elemnévhez hasonlóan nem tudott meggyökerezni nemcsak a köznyelvben, hanem a szaknyelvekben sem (vö. *bűzeny* 'kén', *kékeny* 'kobalt' stb.) ugyanúgy, ahogy a címszóként is szereplő vegytani műszók közül a szócsaládba sorolható *éleg* 'oxigénvegyület, oxyd' és *élecs* 'bázis képző oxyd, oxibázis' sem (vö. CzF.).

Az *él* családjába tartozik még a ma már csak továbbképzett alakokból kielemezhető *élv* (*élv-eteg*, *élv-ez*) főnév is, amely szintén az *él* ige nyelvújítás kori származéka (1821).

3.4. A *köt* igéből képzett névszók

A *köt* is alapnyelvi eredetű igénk közé sorolható, és egyike azoknak, amelyekből a különféle nomenképzőkkel már a régiségben is sok névszót képeztek. Ennek is, és a nyelvújítók buzgalmának köszönhetően a szócsalád feltűnően szerteágazó. Érdekes megfigyelni, hogy az egyes származékok jelentése milyen sokrétű, és mennyi változáson keresztül állapodtak meg mai értelmükben. Az is sajátos, hogy más-más képzővel több

esetben is hasonló értelmű derivátumok jöttek létre. Ilyen gyakran ismétlődő jelentések pl. a 'szerződés', 'kapcsolat', 'szalag', 'kötelezettség'.

A *kötés* a Jókai-kódexben még egyértelműen szerződést jelentett, a legrégebbiről ismert *kötél* (1130–40/12–13. sz.) első adata feltehetőleg személynevet takar, de ugyanekkorról ismert 'földmérték' értelemben is. Mai jelentése ugyancsak a Jókai-kódexben adatható először, de még az ómagyar korban előfordult mint 'kötelezettség, feltétel' (1490) és 'kapcsolat, kötelék' (1495) is.

A *kötő* főnévként már 1211-ben felbukkan, igaz, csak mint személynév. 1617-től 'madzag, pánt', 1716-tól pedig 'kötény' jelentésben is adathatjuk. A *kötélék* 'köteg, nyaláb' jelentésű első előfordulása (1519 k.) ugyan kissé bizonytalan, a szóalak *kötőlék*-nek is olvasható, a fenti jelentésre 1550 körül van biztos adat. Pestinél (1536) 'csomag, batyu', Sylvesternél (1541) 'kötelek együttese, kötelzet' értelemben szerepel. A mai 'kapcsolat' jelentés Kazinczyhoz köthető (1803/1892).

A régiségben sem túl gyakori *-ány/-ény* képzővel alakult *kötény* esetében felmerül egy 1560 körüli adat, de nem elég meggyőző. Az első biztos adat a mai jelentéssel 1673-ból való. A derivátum jelenthette még a következőket: 'pántlika, szalagféle' (1708; 1792), 'füzér, fonadék' (1790/1891), 'ágyékkötő' (1815), 'sebre való kötés' (1859).

A *köt* névszói származékainak ugyan kiemelkedően hosszú a sora, de legtöbbjük első adata csak a 18. században tűnt fel. A változatos jelentésstruktúrájú *kötet* is ezek közé tartozik. A mai 'könyvkötet' jelentés 1782-ben már megjelent, ami egyben a kérdéses főnév első előfordulása volt. A szótárakból (TESz., NyÚSz.) kiolvasható jelentései még mint 'együttes, kapcsolat' (1786), 'köteg, csomó' (1790), 'fonálköteg, matring' (1790), 'szalag, kötő' (1796), 'a könyv kötése, burkolata' (1802), 'szerződés' (1807), 'sebre való kötés' (1847) is regisztrálhatók.

'Könyvkötet' jelentéssel alkották meg eredetileg a *köteg* szót is 1789-ben, de végül az 1841-ben lejegyzett 'csomag, nyaláb' értelem révén tudott szókészletünk tartós elemévé válni.

A nyelvújítás szóalkotásai körébe sorolható a *kötvény* (1835), amelyet eleinte *kötevény* (1782) alakban is megtalálunk, sőt a *kötemény* (1763) ~ *kötmény* (1833) is előfordult hasonló, illetőleg részben azonos jelentésben. Meglehetősen változatos jelentésstruktúrákat állíthatunk össze a történeti adatokból: 'bonyodalom' (1782), 'könyv kötése' (1835), 'szerződés' (1851), 'sebre való kötés' (1862), 'kötelezettség' (1866), 'kölcson értékpapírja' (1880). Évtizedekbe telt, míg a mai alak és jelentés kiszorította a többit.

Jellemző, hogy a *köt* igéhez igen sokféle névszóképzőt próbáltak kapcsolni, nem meglepő, hogy nem maradt ki az *-alom/-elem* sem. Földi János 'kapcsolat' értelemben hozta létre a *kötelem* derivátumot, de nem így, hanem az 1856-tól adatható 'kötelesség, kötelezettség' jelentésben maradt fenn. A mai köznyelvben már régies, elavult szónak számít, de a jogi, illetőleg a katonai szaknyelvben használatos.

Megemlíthetjük még a ritka *-ék* képzővel létrehozott *köték* 'kötél, zsinag, szalag' derivátumot is, amely a NyÚSz. szerint Barczafalvinál (1792) és Sándor Istvánnál (1808) is megtalálható.

Hasonlóan érdekes a csupán a CzF. címszavai között szereplő *kötély* 'kötelesség' főnév. Ezen kívül a fosztóképzős *kötetlen* melléknév is megtalálható még a teljességre törekvő CzF. címszavai között.

Az ÚMTsz.-ből is kiegészíthető a *köt* névszói származékainak sora. A *köténc*~*köttencs* 'csökönyös' jelentésű melléknév tájnyelvi meglétére utalószócikkek hívják fel a figyelmet.

Sajátosnak tekinthető, hogy a mai értelmező szótárakban meglévő *kötöde* első előfordulása minden bizonnyal jóval a nyelvújítás utánra tehető. Ennek oka az lehet, hogy a *fonoda*, *szövöde* mintájára alkotott kifejezésre csak akkor lett szükség, amikor megjelentek az első kis kötőgép(ek)kel dolgozó műhelyek. A *kötöde* szó datálása, illetve első lejegyzésének pontos dátuma még felderítendő, lehetséges, hogy az ÉrtSz.-ban szótarazták először.

Azt sem tudjuk egyelőre, hogy a *kötészet* főnév mikor bukkant fel nyelvünkben. Az ÉrtSz.-ban már szerepel a *könyvkötészet* 'könyvkötéssel foglalkozó iparág; könyvkötő részleg, műhely' szóösszetétel utótagjaként. Ma a nyomdászok, könyvkiadók a *kötészet* szót önállóan is gyakran használják 'könyvkötő részleg, műhely, könyvkötészet' értelemben.

3.5. A *tud* igéből képzett névszók

A szintén alapnyelvi eredetű *tud* ige névszói származékai is változatosak, és a szinonimitás szempontjából is sok tanulsággal szolgálnak. Közülük érdekes módon a fosztóképzős melléknévi szóalak a legkorábbi előfordulású: a *tudatlan* már az ÓMS.-ban szerepel. A Jókai-kódexből adatható először a *tudomány* és a *tudós*, korai példát szolgáltató a *-mány/-mény* főnév- és az *-ós/-ős* melléknévképzőre is. A *tudás* nem sokkal későbbi, a Bécsi kódexben már előfordul, a *tudat* viszont csak 1792-ből maradt fenn, ami természetesen nem jelenti azt, hogy korábban nem volt meg a nyelvben. A *tudomás* első adata 1643-ból származik, de továbbképezve (*tudományos*, 1380) századokkal előbből is kimutatható nyelvünkben.

A már elavult *tudákos* (1585) és a napjainkban is használatos *tudálékos* (1789) feltehetően nem közvetlenül az alapszóból vezethetők le. A **tudák* vonatkozásában egyáltalán nincs adatunk a közbenső alakra, viszont a NyÚSz. közöl egy 1807-re tehető *tudalék* 'theória' jelentésű származékszót a *tudalom* szócikkében. Ez utóbbi – Gyöngyösinék tulajdonított – *tudalom* 'tudomány' (1700) hiába illeszkedik bele az *-alom/-elem* képzős sorba, nem tudott meggyökerezni a nyelvhasználatban, bár a CzF. még tárgyalja. A *tudor* (1836) ugyan még bekerült az ÉKsz.²-ba is, de elavultnak számít már mind 'tudós', mind 'doktori fokozattal rendelkező személy' jelentésében.

3.6. Az *ír* igéből képzett névszók

Érdemes sorra venni az ótörök eredetű *ír* ige névszói származékait is. Ez a szócsalád még terjedelmesebb, mint az *ad* igéé, de több olyan tagja is van, amely napjainkra már részben vagy teljesen elavult. A Jókai-kódexben adatható *írás* 'leírt szöveg', illetőleg a Münchener kódexben megtalálható *irat* 'festmény' (1416 u./1466) mellett csupán az *író* (? tn 1392) fordul elő az ómagyar korban, a többi a nyelvújítás termékének tekinthető: *iromány* (1784), *írnok* (1794), *írász* 'íródeák' (1794), *irodalom* (1837), *iroda* (1843), *írály* 'stílus' (1851), *iroma* 'epigramma' (1872). Az *irat* mai jelentése ugyancsak a nyelvújításhoz köthető (1803).

Bár az *irka* (1806) az *irkál*-ból elvonással jött létre – fenntartással ugyan –, de idesorolható, viszont az *író ón* összevonásával alkotott *írón~irón* nem felel meg feltételeinknek, nem tekinthetjük képzett szónak.

A NyÚSz. megemlíti, hogy az *íromány* első adata matematikai műszó 'képlet' jelentéssel, de már 1787-től a maihoz hasonló értelemben fordul elő, igaz, hogy adathozható egyfajta törekvés a *-vány/-vény* képzővel való szembeállítására: *íromány* 'írni való dolog', *íróvány* 'írott dolog'. Hozzátehetjük, hogy a CzF. az *írovány*-t egyszerűen az 'írat' jelentéshez utalja. A Dugonicsnál (1794) található egyaránt foglalkozást jelölő *írnok* és *írás* kettősére még visszatérünk.

A CzF. szócikkeit tovább böngészve érdekes címszavakra, utalásokra bukkanhatunk ezzel a szócsaláddal kapcsolatban. Az *iroda* e szerint *irota* változatban is létezett, ami a *-da/-de* képző alakulásmódjához érdekes adalék (vö. *szálloda~szállota*, bővebben T. Somogyi 2003). Az *íralom* megléte 'irodalom' jelentésben pedig az *-alom/-elem~-dalom/-delem* párhuzamos meglétére, szinonimitására újabb adat (vö. *győzelem~győzedelem* stb.)

Ugyanitt mint az *ír* ige névszói származéka szerepel az *iracs* is, amelyről megtudhatjuk, hogy 'egy fajta száraz festékből készített ecset', továbbá *irola*, *irla* szóalakokat is találunk 'ceruza' értelemben.

Az *íratlan* melléknév a CzF.-ban önálló címszó, az egyéb (történeti) szótárakban nem szerepel. Viszont még a CzF. sem veszi fel az *íroma* 'epigramma' magyartitási kísérletet (*ír + -oma*), amelyet a NyÚSz.-on kívül csak Ballagi 1872-es szótára tartalmaz.

4. Változó szinonimitás

Az előzőekben bemutatott szócsaládok, illetőleg névszói tagjaik jelentésváltozásai olyan képet tárnak elénk, amelyben az egyes képzők funkcióinak más képzőkével való átmeneti vagy tartós egybeesését joggal feltételezhetjük. A régiségben kikövetkeztethető vagy átmenetileg kialakult szinonimasorok térben és időben egyidejűleg és egy helyen való meglétét a legtöbb esetben nem tudjuk bizonyítani, tehát a jelentés- és/vagy funkcióegyezéseket és változásait csupán néhány példával szemléltethetjük részben az eddigi, részben további példák alapján. A szócsaládok és az egyes képzők történetét szemlélve nemcsak feltételezhetjük, de tapasztalhatjuk is, hogy a legtöbb esetben a nyelvhasználat gazdaságosságra törekvése hozta magával a szükségtelen egybeesések kiküszöbölését.

Mai nyelvhasználatunkat tekintve szembevetendő, hogy deverbális névszóképzőink többsége ugyan megfelelően kielemezhető, de többségük már egyáltalán nem vagy csak alig nevezhető produktívnak. A kielemezhetőség alapfeltétele, hogy több hasonló képzésben előforduljanak, és lehetőleg az alapszó is jól felismerhető legyen. Ezeknek a feltételeknek a teljesülése esetén az alapszó és a származékszó jelentése, jelentéskapcsolata alapján tudjuk az adott képző funkcióját, használati értékét meghatározni. Mint láttuk, az alapszó szófaji jellemzői bár nem elhanyagolhatóak, de kevésbé fontosak. Az egyes azonos vagy legalábbis hasonló funkciójú formások párhuzamos jelentkezése akár ugyanazon, akár különböző tövek mellett a képzőszinonimitás történetiségével kapcsolatos kérdések sorát veti fel. A továbbiakban csak a vizsgálati irányokat vázolom fel, az igazán kielégítő válaszokhoz sokkal részletesebb kutatásokra van szükség.

4.1. Képzőváltakozások ugyanazon alapszó mellett

A következőkben olyan esetek közül válogatunk, amelyeknél jellemző, hogy bizonyos képzők (kettő vagy akár több is) szinonima jelleggel váltakozva, felcserélhetően vagy legalábbis egymással egyenértékűen hozhattak létre hasonló származékokat. Természetesen a hosszan sorolható példák közül csak néhány jellemzőt emelünk ki.

4.1.1. Az *-at/-et* és az *-ás/-és*

Láthatuk, hogy legkorábbi szövegelemleinkben az *-ás/-és* nem fordul elő. Első adatai oklevelek szórványaiból személynevekben mutathatók ki (vö. Szegfű 1991: 194). Rendszerszerű jelentkezése a kódexek korától figyelhető meg. A kései ómagyar korban jellemző volt, hogy az *-at/-et* és az *-ás/-és* szinte korlátozás nélkül alkothattak bármely igéből cselekvésnevet és párhuzamosan is előfordulhattak. Természetesen egyik sem csak nomen actionis funkcióban működött, mindkettőnél megfigyelhető a nomen acti szerep is. Már a korszak végén elkezdődött az *-at/-et* visszaszorulása elsősorban cselekvésnév funkcióban, és ezzel együtt vált mind általánosabbá az *-ás/-és* használata (vö. Szegfű 1992: 292–293). Mint említettem, mai nyelvünkben az *-ás/-és* kapcsolódása az igékhez a cselekvés, történés, létezés megnevezésére paradigmászerűnek tekinthető, többek közt ennek okán vetette fel Antal László, hogy a *-ni*-vel szemben ezt kellene főnévi igenévképzőnek tekinteni (vö. 1977: 123).

Az *-at/-et* tehát még az ómagyar kor végén háttérbe került, sokszor még nomen actiként is más formánsok vették át a szerepét. Jól szemléltethetjük helyzetét a *kér* ige származékai kapcsán. A *kérés* és a *kérelem* azonos jelentésben szerepel már a Jókai-kódexben (6, ill. 153). A 'kérés, kérelem' értelemben alkotott *kérvény* (1845) pedig már nyelvújítási alkotás. Érdekes, hogy az Apor-kódexben (1416 u./1490 k.) megtalálható *kéret* mint 'kérés' teljesen eltűnt a nyelvhasználatból, de a *kérés-kérelem-kérvény* szóhármás máig él.

Az *-at/-et* utóéletével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a nyelvújítás korában nemcsak felelevenítették, hanem gyakorivá is tették ezt a formánst is, bár az így alkotott származékok jelentős hányada nem maradt meg. Sokatmondó, hogy a NyÚSz. Függelékében Szily egy teljes oldalon sorolja az e képző származékának tartott új vagy újnak vélt szavakat. Igaz, hogy nem mind tekinthető tisztán *-at/-et* képzősnek, sok esetben a *-lat/-let*, illetőleg a *-zat/-zet* képzőbokrót lehet kielemezni belőlük (pl. *mondolat*), sőt ezek között denominális példákat is fellelhetünk (pl. *négyzet*, *egészlet*, *segédlet*).

4.1.2. A *-mány/-mény* és a *-vány/-vény*

A két képző már a régi nyelvben is erős alaki és funkcionális rokonságot mutatott, de a korábbi adatokban nem találunk példát arra, hogy előfordultak volna ugyanazon alapszó mellett. Közismert viszont, hogy a formánsok felújításakor a *-mány/-mény*-nyel váltakozva alkalmazták a nyelvújítók a szintén elavulóban levő *-vány/-vény*-t, pl. *festvény~festmény*, *intézhvény~intézmény*, *kötvény~kötmény*. Egyes nyelvújítók azonban megpróbálták szétválasztani őket úgy, hogy a *-mány/-mény*-nyel csak tárgyas, a *-vány/-vény*-nyel pedig csak tárgyatlan igékből lehessen új szavakat alkotni. Azonban hiába próbálták többek között az *eredmény*-t *eredvény*-re, az *indítvány*-t *indítmány*-ra cserélni. A legtöbb esetben a nyelvhasználók alakváltozatként értelmezték őket, és valamelyik kiszorította a másikat még akkor is, ha a szóalkotók szándéka szerint a

derivátumok eredetileg nem lettek volna azonos jelentésűek. (pl. *bizonyítvány* 'dokumentum', *bizonyítmány* 'bizonyíték'; *indítvány* 'indíték, motívum', *indítmány* 'kezdeményezés, indítvány'). Van azonban néhány olyan ige, amely ma is használatos mindkét képzővel, természetesen eltérő jelentésben, pl. *állomány~állvány, kiadvány~kiadmány*.

Általában viszont megpróbálták kiküszöbölni az alaki hasonlóságot. Ennek eredménye, hogy a „kiszorított” jelentést más képzővel fejezték ki. Ezt igazolja, hogy a mai *bizonyíték, indíték* is nyelvújítási szóalkotás. Hasonló szópárokat lehet még sorolni, de a jelentéskapcsolat szinte mindegyiknél különböző. A régi nyelvi *hagyomány*, amely már a Münchener kódexből adatolható cselekvésnévként, 1478-tól már biztosan jelölhette a 'hagyaték, örökség' fogalmát. Ebben az értelemben használta többek között még Kármán és Jókai is (vö. *Fanni hagyományai*, ill. *A remete hagyománya*). Magát a *hagyaték* kifejezést a nyelvújítók hozták létre (1784), és 1836-ban Fogarasi már 'örökség' jelentéssel szótárta. A jelentésegyezés hamarosan megszűnt, mai szótáraink már határozottan elkülönítik őket.

A *választmány~választék* kettősének tagjai esetében a *választék* a korábbi (1635), ekkor még a cselekvést, illetőleg annak eredményét jelölte. 1787-ben a *választmány*-t is nomen obiecti értelemben alkotta Barczafalvi, csak 1834-től adatolhatjuk a maihoz közelítő 'küldöttség' jelentésben. Ekkortájt, 1838-ban már a *választék* jelentése is megújult 'kiválasztás, választási lehetőség'-ként értelmezi a korabeli szótár. Ha nem is nevezhető mindkét szó a nyelvújítás közvetlen termékének, de jelentésük egyértelmű megkülönböztetése és rögzítése is ehhez a korhoz köthető.

Kifejezetten nyelvújítási szópár a *készülmény~készülék* (1859), a sort kiegészíti még a Jedliktől 'készülék' jelentésben használt *készület*. Fennmaradni csak a *készülék* tudott ebben az értelemben, a *készülmény* kísérletszinten megrekedt.

Szintén a *-mány/-mény* képző felújításához kapcsolódik a *bizottmány*, amely 'bizottság' jelentésben már 1848-tól adatolható. A későbbiekben teljesen kiszorította a szintén nyelvújítási *bizottság* (1807). Ez eredetileg *meg* igekötővel szerepelt, és 'küldöttség'-et jelentett. Idővel lemaradt az igekötő, és a mai értelemben és alakban terjedt el.

4.1.3. Az *-alom/-elem* és a *-dalom/-delem*

A funkciójában és hangalakjában is nagyon hasonló, sőt a *-d* végű igék mellett nehezen megkülönböztethető *-alom/-elem* és *-dalom/-delem* képzőbokrokról előzőleg a korai szövegelemlek és a kedvelt nyelvújítási szóalkotások kapcsán is volt szó. Tudjuk, hogy mindkettő már az ősmagyar korban kialakult, a kései ősmagyar korban az elvont cselekvést jelentő főnevek legproduktívabb kifejezőjévé az *-alom/-elem* vált, ennél szűkebb körre korlátozódott a *-dalom/-delem* használata (vö. Szegfü 1991: 196–197, 1992: 292–293).

Azt, hogy a két képzőbokr mennyire összemosódott, jól mutatják a *fel-*, illetőleg kicserélhetőségükre vonatkozó példák. Gyöngyösinek tulajdonítjuk, hogy a jó hangzás érdekében megrövidítette a már a Jókai-kódexben is megtalálható *bizodalom* és *győzedelem* szavakat, gyakorlatilag a *-dalom/-delem* képzőt felcserélte az *-alom/-elem*-re, így alakult a *bizalom* (1700) és a *győzelem* (1693). (Ezek a szóalakok majdnem teljesen kiszorították a hosszabb változatot, de a *nincs hozzá bizodalمام* szókapcsolat ebben a formában rögzült, és nem mondható, hogy *vki győzelmeskedik*, csak az, hogy *győzedelmeskedik*.)

Érdekes, hogy a HB.-ben meglévő *nyugalom* mellett már a Jókai-kódexben megjelent a hosszabb *nyugodalom*. A magyarázat az lehet, hogy az *-alom/-elem* képző járulhatott a hamar kötötté váló, a paradigmában *sz-es* és *v-s* változatban jelentkező *nyugigető* mellé is, majd a *-d*-vel kiegészült tőhöz is. A *nyugodalom* ma stílusértékében tér el: régies, illetőleg ünnepélyes használatú.

Gyöngyösi példájára más szavakat is próbáltak rövidíteni, például a Bécsi kódex óta adatolt *birodalom* helyett Kisfaludy Sándor azonos jelentésben a *biralom* (1825) alakot ajánlotta.

Több esetben fordult elő, hogy azonos jelentésben mind a hosszabb, mind a rövidebb képzőt a nyelvújítók illesztették ugyanazon igéhez, de csak az egyik változat maradt meg, pl. *irodalom* (1832) ~ *iralom* (1845). Arra is van példa, hogy egyik származék sem élte túl a nyelvújítást, pl. a *szenvedelem* (1812) ~ *szenvelem* (1861) szóalakokkal szemben a velük azonos jelentésű *szenvedély* (1820) van meg mai nyelvünkben is.

Egyébként találunk mintát az *-alom/-elem* ~ *-dalom/-delem* mellett azonos funkcióban jelentkező *-ály/-ély*-re is: a *veszedelem* és a *veszély* is adathozható a Jókai-kódexből, némi jelentéskülönbséggel mai nyelvünkben is megvan mindkettő. Az *aggodalom* (1584) mellé a nyelvújítók megalkották az *aggály*-t (1823), a kétféle szóalak alkalmas az érzékletes különbségtételre a jelentések tekintetében.

Ehhez a körhöz tartozik még az *álladalom* > *állam*-féle rövidítések terjedése. Az *illedelem* (1836) a továbbképzések alapjaként megmaradt (*illedelmes*), de maga a főnév ma *illem* formában használatos.

4.1.4. Példa a szinonímia kialakulására: az *étek* és az *étel*

Némileg ellentétes folyamatot mutathatunk be az egyaránt az *eszik* igéből képzett *étek* és *étel* főnevek története alapján. Az ÉKsz.²-ban ma azt olvashatjuk, hogy mindkettő 'táplálék' jelentést hordoz azzal a különbséggel, hogy az *étek* *rég irod* minősítéssel szerepel. Ez a stílusminősítés már egyértelműen utal a szinonimitás gyengeségére, az *étek* mai nyelvünkben alig fordul elő. Úgy tűnik, korábban nem volt azonos a jelentésük, legalábbis erre mutat, hogy ugyan mindkét szó szerepel a Jókai-kódexben is, de az *étel* a maitól eltérő értelemben cselekvésnévként található:

Kÿ uezÿuala az talbalol az *etkett* ['táplálékot'] (103)

Elnem yewuala *etelnek* ['evésnek'] ydeÿen (84).

Meg kell jegyezni, hogy a Birk-kódexben (1474) már adathozható az *étel* 'ennivaló, eledel' jelentésben, valamint az is érdekes lehet, hogy a ma már csak kötött tőként használatos *ét* a Jókai-kódexben (92) ugyancsak 'evés, étkezés' értelemmel szerepel.

4.2. A mesterséges szóalkotások hatása a deverbális névszóképzők rendszerére

A természetes és a mesterséges szóalkotások hasonlóságaiból és különbözőségeiből adódóan a szinonimitás módosulásai jól érzékeltethetők. Kétségtelen, hogy a leglátványosabb változásokat a deverbális névszóképzők rendszerében is a nyelvújítók okozták, a fentebb bemutatott szóalkotási kísérleteik és eredményeik ezt igazolni látszanak.

Ha a felhozott példákat nézzük, adódik a következtetés, a nyelvújítók szóalkotásai révén megnőtt a képzőszinonimitás. Különösen jellemző ez a valamiféle elvontságot kifejező deverbális nomenképzők körében. Főleg a képzőfelújításoknak köszönhető, hogy a jelentés- és stílusárnyalatok jól érzékelhető megkülönböztetésére alkalmas szócsaládok

jöhettek létre a különböző szinonim képzők egy szócsaládban való megjelentetésével. Erre a legszemléletesebb példák a *köt* szócsaládjában vannak, ahol szinonimitás tekintetében ugyancsak gazdag anyagot találhatunk. Az egyes szavak mellett feltüntetett jelentések hosszú sora többszörös egyezést mutat. 'Szerződés' értelemben megtalálhatjuk a *kötés*, *kötet*, *kötvény*~*kötmény* szóalakokat, de a *kötet* és a *kötvény* jelenthette a 'könyv kötését, burkolatá'-t is, ma ugyanezt maga a *kötés* szó fedi.

Ha nem a szócsaládok felől vizsgáljuk a képzésmódokat, hanem azt nézzük meg, hogy az azonos, de legalábbis azonosnak tekinthető funkciókat mely képzők fejezheték ki, illetőleg milyen új vagy felújított képzőkkel bővítették a választékot, érdemes konkrét és egyértelmű példákat választani.

A jellegzetes nyelvújítási szóalkotásokat sorra véve, amelyek valamely ún. foglalkozásnév-képzővel jöttek létre, elég széles a kínálat, pedig alapvetően nem tipikus deverbális képzésmód. A példák közül nem egy már korábban is szerepelt, de érdemes ebben az összefüggésben is szemügyre venni őket. Az adott képzők természetesen más funkcióban is jelentkeztek, de erre most nem célszerű kitérni.

Az *-ár/-ér* képzővel hozták létre pl. a *futár*; *hordár*; *üzér* szavakat, deverbális képzésekhez használták az *-ász/-ész*-t, pl. az *építész*, *festész*, *íráász*, *költész* származékok megalkotásakor, de új képzőket is alkalmaztak, így a *-nok/-nök* többek között az *írnok*, *mérnök*, *vésnök*, az *-onc/-enc/-önc* e funkcióban a *futonc*, *költönc*, *küldönc* létrehozásában játszott szerepet. Az *-ász/-ész* képzőnek igékhez illesztését Döbrentei is kifogásolta, ezért ő helyette az *-ár/-ér*-t részesítette előnyben az ilyen típusú szóalkotásoknál, pl. *épitér*; *festér* és *költér*. Javaslatait nem tudta elfogadtatni.

Tanulságos, hogy csak a *-nok* képzős származék maradt meg a Dugonics alkotta *írnok*~*íráász* kettőséből, pedig megpróbált köztük különbséget tenni, az *írnok* a magasabb rangú írásbeli munkát is végző személyt, az *íráász* az alárendelt, egész nap körmölő beosztottat jelölte volna. A *futonc* helyett a *futár* terjedt el, valószínűleg azért, mert az *-onc/-enc/-önc* képzőnek gyakran van rosszálló, lekicsinylő jelentésárnyalata (vö. újabban *nyalonc*). Ugyanez lehet a magyarázata a *költönc* sikertelenségének. Kiesett a *festész* is, pedig 'festőművész' jelentésben lett volna létjogosultsága szemben a korábbi *festő* főnév 'szobafestő' értelmezésével. A *költész*~*költér* szóalakok felett is győzedelmeskedett a *költő*, lehet, hogy ez segítette a *festő* rögzülését a művészember megnevezésében.

5. Összegzés és kitekintés

A deverbális névszóképzők közötti jelentés- és funkcióbeli összefüggések, alaki hasonlóságok témaköre kimeríthetetlen akár szinkrón, akár diakrón szempontból közelítjük meg. Az is a kérdések hosszú sorát hozza magával, ha akár a képzők, akár az alapszavak tulajdonságait, illetőleg a kapcsolódási lehetőségeket akarjuk rendszerezni. Jelen áttekintésben arra szerettem volna rávilágítani, hogy melyek azok a vizsgálati irányok, amely a rendszer további feltárását segítik.

Néhány általános megállapítást azonban az eddigiek alapján is tehetünk. Bebizonyosodott többek közt a nyelvi gazdaságosság érvényesülése a szinonimnak tekinthető névszóképzők körében. Ennek legfőbb bizonyítéka, hogy a nyelvhasználat a felcserélhetőséget rendszerszerűen kiiktatja, illetőleg a nagyon hasonló formánsokat a funkciók árnyalt megosztására használja fel. Ezzel együtt jár a változatosságra törekvés, és így az

egyedülállóan vagy szinonimnak tekinthető képzők új szerepet kapnak. Mindennek eredményeként sok jelentésű képzőcsoportok és tág jelentésű képzők jönnek létre. Az irányokat és az arányokat további szócsaládok minél részletesebb vizsgálatával, és a körbe tartozó képzők jelentésstruktúrájának, funkcióváltozásainak mélyreható elemzésével lehet megállapítani.

Azt is biztosan megállapíthatjuk a már bemutatott példák alapján, hogy elsősorban a mesterséges szóalkotások (nyelvújítás) hoztak jelentős változásokat a termékenységi minták és a gyakoriság módosulásában, de észrevehető eltolódások természetes úton is létrejöttek, elég csak az *-ás/-és* képző előretörésére és kiugrására utalni. Ugyancsak igaz, hogy nemcsak tudatosan, hanem spontán is létrejöhetnek új képzők, viszont a nyelv jellegzetességeit mesterséges beavatkozással nem lehet megváltoztatni. A nyelvújítás révén felerősödött szófaji átjárhatóság összhangban van nyelvünknek az alapszóval örökölt azon tulajdonságával, hogy képzőink sokkal erősebben szófajjelölők, mint szófajváltók.

A továbbiakban szükség lesz az újabb, esetleg még nem szótározott nyelvi példák összegyűjtésére is. Mindez hozzájárulhat ahhoz, hogy igazolhassuk a feltételezett tendenciákat a produktív és improduktív képzések, a termékeny minták és analógiák tekintetében a 21. század nyelvhasználatára vonatkozóan.

HIVATKOZÁSOK

- Antal László 1977: *Egy új magyar nyelvtan felé*, Budapest, Magvető Kiadó.
- Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd 1984: *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bereczki Gábor 2003: *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Budapest, Universitas Kiadó.
- Berrár Jolán 1974: Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában, in Rácz Endre – Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a magyar nyelv szófajtana és alak-tana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 99–125.
- D. Bartha Katalin 1958: *A magyar szóképzés története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára I–VI*, Pest [később] Budapest.
- ESz. = Zaicz Gábor főszerk. 2006: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, második, átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László főszerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1992–1993: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1-6*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hoffmann István 2010: *A Tihanyi Apátság alapítólevele mint helynévtörténeti emlék*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó.

- Ladányi Mária 2007: *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 76.), Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Ladányi Mária 2008: *Produktivitás és analógia a szóképzésben: a magyar főnévképzés néhány esete, Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*, 349–430.
- MKSz. = Janurik Tamás 2009: *Magyar képzőszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- A. Molnár Ferenc 2005: *A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia*, Debrecen, Debreceni Egyetem, BTK Klasszika-filológia Tanszék.
- MSzFgrE. = Lakó György szerk. 1967–1978: *A magyar szókészlet finnugor elemei, I–III*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NyÚSz. = Szily Kálmán 1902–1908: *A magyar nyelvújítás szótára*, Budapest.
- T. Somogyi Magda 1984: A nyelvújítási képzések és mai magyar nyelvünk szóképzési rendszere, *Magyar Nyelv* **80**, 305–313.
- T. Somogyi Magda 1987: *A passzív igetők leíró vizsgálata a magyarban = Nyelvtudományi Értekezések 125*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- T. Somogyi Magda 1991: Az *-l* műveltető képző vizsgálatának története, különös tekintettel az eredetkutatásra, in Kiss Jenő – Szücs László szerk. *Tanulmányok a magyar nyelvudomány történetének témaköréből*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 618–622.
- T. Somogyi Magda 2002: A *-da/-de* képző diadala, in Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám szerk. *Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*, Budapest, 432–436. (É. n.)
- T. Somogyi Magda 2011: A felújított és megújított képzők. A nyelvújítás hatása a képzőrendszerre, in Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 229–247.
- Szegfű Mária 1991: A névszóképzés in, Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 188–258.
- Szegfű Mária 1992: A névszóképzés in, Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 268–320.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TNyt. = Benkő Loránd szerk. 1991–1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I–II*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tolnai Vilmos 1929: *A nyelvújítás*, Budapest.
- UEW. = Rédei Károly szerk. 1988–1991: *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–II*, Budapest – Wiesbaden, Akadémiai Kiadó.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979–2010: *Új magyar tájszótár I–V*, Budapest, Akadémiai Kiadó.